

FRANCESC AICART HEREU

**LLUÍS ESTEVA VIST PER PERE DE PALOL I
EDUARD RIPOLL**

ESTUDIS DEL BAIX EMPORDÀ
Sant Feliu de Guíxols, 2009
Volum 28 - ISSN 1130-8524

RESUM: Dos mestres de l'arqueologia de la segona meitat del segle XX, Pere de Palol i Salellas i Eduard Ripoll i Perelló, glossaren la figura de Lluís Esteva i Cruañas en les jornades d'homenatge al mestre i investigador de Sant Feliu de Guíxols realitzades la tardor de 1995. En l'article es transcriuen i comenten les seves intervencions que constitueixen un interessant testimoni de la història de l'arqueologia catalana d'aquest període.

PARAULES CLAU: Lluís Esteva, Pere de Palol, Eduard Ripoll, arqueologia, dòlmens, Porta Ferrada

1. INTRODUCCIÓ

El 6 i 7 d'octubre de 1995, l'Àrea de Cultura i Patrimoni de l'Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols organitzà les Jornades d'Homenatge a Lluís Esteva i Cruañas (1906-1994), que amb el lema "Patrimoni i història local" aplegaren un bon nombre d'estudiosos d'arreu del país, en recordança del mestre i arqueòleg, fundador i president de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà, que morí el 16 de setembre de l'any anterior. Per a parlar de l'homenatjat i presidir les sessions de treball, vam convidar dues personalitats de l'arqueologia: Pere de Palol i Salellas i Eduard Ripoll i Perelló, ambdós bons coneixedors de l'activitat arqueològica de Lluís Esteva i en el cas de Pere de Palol, a més d'amic, company en diferents recerques arqueològiques a la vall d'Aro, com veurem.

Les ponències i comunicacions d'aquelles jornades foren publicades un any més tard,¹ però només a la introducció es féu un breu resum de les intervencions de Pere de Palol i Eduard Ripoll. Qui subscriu aquest article va enregistrar i transcriure les paraules dels dos mestres de l'arqueologia, ara ja traspassats. Després de gairebé quinze anys, el seu testimoni ens permet resseguir alguns episodis de la història de l'arqueologia de la vall d'Aro, i per extensió, de l'arqueologia catalana de la segona meitat del segle XX. A la transcripció i l'adaptació dels seus parlaments, he afegit unes notes sobre

¹ *Patrimoni i història local. Jornades d'homenatge a Lluís Esteva i Cruañas*, Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Servei de Publicacions i Arxiu, 1996.

Figura 1: Pere de Palol, acompanyat del Dr. Narcís Soler Masferrer, catedràtic de Prehistòria de la Universitat de Girona, durant les Jornades d'Homenatge a Lluís Esteva i Cruaños. Fotografia: Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, reg. 5572-1.

els temes més importants als quals es referiren, amb la bibliografia més significativa, així com un apèndix documental que ajuda a entendre i completar les seves intervencions i el marc històric en què desenvoluparen la seva activitat arqueològica.

Pere de Palol i Salellas (1923-2005), gironí de soca-rel, fou catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Valladolid (1956-1970) i de Barcelona (1970-1992). Deixeble de Lluís Pericot i Garcia (1899-1978) i de Martín Almagro Basch (1911-1984), s'havia iniciat en la recerca arqueològica l'any 1943, a la necròpolis d'Agullana i a Empúries, gairebé al mateix temps que Lluís Esteva, que en aquells anys excavà el castell de Begur i el dolmen de Torrent, auspiciat per Lluís Pericot, com veurem. Palol esdevingué ja a finals dels seixanta del segle passat la figura clau en el món de l'arqueologia cristiana hispànica, amb la publicació de diferents obres, entre elles *Arqueologia cristiana de la España Romana. Siglos IV-VI*, l'any 1967, llibre de referència encara avui. Pocs dies després de participar en les jornades d'Homenatge a Lluís Esteva, del 23 al 25 de novembre de 1995 (figura 1), l'Institut d'Estudis Gironins, que presidí durant for-

Figura 2: Eduard Ripoll, acompanyat de Josep A. Gisbert Santonja, director del Museu Arqueològic de Dènia, durant les Jornades d'Homenatge a Lluís Esteva i Cruañas. Fotografia: Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, reg. 5572-3.

ça anys, li dedicà un congrés d'homenatge, amb el títol "Hispània i Roma. D'August a Carlemany".²

Eduard Ripoll i Perelló (1923-2006), nascut a Tarragona però d'arrels empordaneses que sempre recordava, era aleshores secretari de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi i catedràtic emèrit de Prehistòria a la UNED. Posteriorment, des de l'any 1996, presidí la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Deixeble de Lluís Pericot -com Lluís Esteva i Pere de Palol-, Martín Almagro Basch i d'Henry Breuil (1877-1961), centrà els seus estudis en l'art rupestre espanyol. Fou un publicador infatigable, amb centenars de publicacions, una mica en la mateixa línia que Lluís Esteva. Entre altres càrrecs, fou director del Museu Arqueològic de Barcelona -des

² En un dels volums que recull les actes d'aquest congrés (*Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 1996-1997), a banda del pròleg del Dr. Palol, hi trobem articles sobre la seva figura de Josep M. Nolla, Josep M. Gurt i Xavier Barral. Aquell mateix any els seus amics i deixebles també li feren un homenatge, en el qual participà Eduard Ripoll (RIPOLL, 1996, p. 7-11). Sobre Pere de Palol, vegeu, per exemple, algunes de les necrològiques publicades (SOLER, 2006, p. 9-14; GURT i RIPOLL, G., 2006, p. 7-12; GURT, GUARDIA i RIPOLL, G., 2005, p. 5-7).

d'on impulsà l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona-, del museu i les excavacions d'Empúries i del *Museo Arqueológico Nacional* (1981-1986) (figura 2).³

2. INTERVENCIÓ DEL DR. PERE DE PALOL I SALELLAS

“Sr. Alcalde, Sr. Regidor de Cultura, estimada família Esteva, estimats amics: Us vull agrair que m'hagueu invitat a parlar d'un home que ha estat un entranyable amic. A més de totes les qualitats que li coneixem i li sabem, d'una vida vertiginosa treballant en molts de camps, d'un paper extraordinari per la ciutat i pel país, Esteva, a més de ser un gran mestre, era un gran amic. D'això, no se'n pot dubtar i jo vaig ser un dels afortunats que vaig poder gaudir de la seva extraordinària personalitat, de la seva extraordinària bonhomia, etc.

Ara bé, per parlar aquí del senyor Esteva, em sembla que la gent de Sant Feliu ja ho sap tot. I ho sap tot perquè l'Esteva ha viscut dia a dia amb ells, l'Esteva no va tenir mai un petit secret per científic que fos. Quan llegeixes aquesta biografia tan minuciosa que ha fet l'Elena⁴, la felicito perquè és una llista molt ponderada i molt completa de la vida d'un home, que va ser d'una intensitat extraordinària, es veu que si l'any tal es comença a restaurar, l'any següent ell ja en dóna notícies; quan hi ha una petita troballa, immediatament la comunica. És un home sense secrets en aquest aspecte. Per tant, això vol dir que era un home que es comunicava, que estava amb la gent de la seva ciutat, que estava amb la gent de fora de la seva ciutat i, naturalment, que el contacte humà i científic era complet. I al costat d'això també aquesta manera de fer demostra un altre aspecte: l'Esteva era un pedagog. De vegades la gent se n'oblida i una de les facetes més importants de la personalitat de l'Esteva és que era un pedagog. Te n'adonaves quan estaves amb ell, fins i tot en els moments més banals de la vida, sempre al darrere de la conversa de l'Esteva hi havia l'home que sabia portar-la, que sabia dir, que sabia orientar si calia, és a dir, portava el mestratge a dintre.

Realment, fer-me parlar a mi de l'Esteva, aquí, del senyor Esteva, com li hem dit i li dèiem sempre, m'obligarà a parlar una mica

³ Sobre Eduard Ripoll, vegeu, per exemple, les necrològiques de Martín Almagro Gorbea (ALMAGRO, 2006, p. 257-268), Juan A. Gómez-Barrera (GÓMEZ-BARRERA, 2006, p. 215-222), o l'entrevista-recordatori, amb caràcter pòstum, que li dedicà el seu fill Sergio (RIPOLL, S. 2006, p. 7-11).

⁴ ESTEVA, E., 1995, p. 7-18.

també de mi mateix. Per què en realitat jo no podré parlar de molts aspectes de l'Esteva amb els quals no vaig conèixer, en què no vaig participar; però sí d'alguns dels aspectes de la investigació de l'Esteva, i de l'Esteva com a persona i com a pedagog, que em van tocar de molt a prop i en què jo, en certa manera, també vaig participar. En el currículum que n'ha fet l'Elena, amb aquesta llista immensa de publicacions, fa escriure veure aquesta bibliografia que hi ha al darrere, molt ben ponderada perquè al costat de cadascun dels elements hi posa de què es tracta, s'assenyalen els llibres, dotze, si no recordo malament, més d'una cinquantena d'articles científics, articles periodístics, notícies, etc. Va lligat amb això ser impulsor de publicacions d'alt volum: els annals de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà, publicacions de tota mena en les quals moltes vegades ell participava i moltes vegades el que feia només era impulsar-ho. M'escriu la capacitat que tenia l'Esteva de comunicació, d'escriure i de fer participar a tothom en les coses que ell anava trobant. Per tant, jo no sé què en podré dir més del que s'ha escrit aquests dies, al Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi⁵ i en el darrer número dels Estudis del Baix Empordà⁶ que vaig rebre fa dos dies a Barcelona. Realment, l'homenatge a l'Esteva és un homenatge merescut, complet i interessant.

Ara bé, jo voldria parlar una mica del meu Esteva. El coneixia molt bé, a l'època en què ell feia els dòlmens amb el Dr. Pericot i amb l'Oliva,⁷ però quan jo vaig intimar amb l'Esteva d'una manera més concreta va ser quan vàrem començar, o va començar ell, a treballar en la Porta Ferrada i en els monuments d'època carolíngia o època preromànica de la ciutat.⁸ En aquell moment, l'Esteva, que era un home generós, que a més era un home que buscava els ajuts, que de la mateixa manera que donava solucions i explicava coses,

5 AICART, 1993-1994, p. 373-378.

6 PALLÍ i ESTEVA, E., 1995, p. 19-35; COLOMER-RIBOT, 1995, p. 37-41; ESTEVA, E., 1995, p. 7-18.

7 L'eminent prehistoriador Lluís Pericot fou qui inicià Lluís Esteva en l'arqueologia i qui li encomanà l'estudi del món dolmènic de les Gavarres. Miquel Oliva i Prat (1922-1974), referent de l'arqueologia gironina de la postguerra, col·laborà estretament en les recerques de Lluís Esteva, amb qui mantingué una relació d'amistat des de mitjan anys quaranta del segle passat. Vegeu al document núm. 1 de l'apèndix, el relat d'Esteva sobre els dos personatges i el seu paper en l'arqueologia gironina.

8 Lluís Esteva començà la seva recerca al monestir de Sant Feliu de Guixols a principis d'octubre de 1960, amb l'excavació de l'entorn de la torre del Fum i, poc després, amb la descoberta accidental del jaciment del carrer del Prior (ESTEVA, 1962a, p. 93; AICART i NOLLA, 1995, p. 99-101). Hi intervingué en diferents etapes fins a l'any 1975, en què excavà i restaurà la torre del Corn.

preguntava, és a dir, l'Esteva preguntava sempre, era un home amb un afany que li expliquessis coses i a vegades anava a buscar el que creia que era l'especialista perquè li expliqués un problema o li resolgués un problema i no li podíem resoldre. Jo no sé si el podíem decebre una mica, semblava que les coses s'haurien pogut solucionar amb una pregunta i a vegades les coses no se solucionaven. Crec que una de les preguntes que li haurà quedat a l'Esteva abans de morir encara -i que ens queda a tots- és la Porta Ferrada. Tenim un monument que uns diuen que sí, altres diuen que no, uns el fan vell, altres el fan nou, el tenim allà penjat sense saber com es relaciona amb la resta de l'edifici. En fi, encara és d'aquestes grans incògnites. Potser és bo que sigui encara una gran incògnita i que algun dia l'arribem a resoldre, si és que s'arriba a resoldre. Per tant, l'Esteva, que em va invitar a treballar amb ell precisament en la Porta Ferrada de Sant Feliu⁹, plantejava molts problemes que moltes vegades no podíem resoldre.

Jo voldria parlar una mica de la seva trajectòria científica. És a dir, l'Esteva es va convertir en un moment determinat en un dels grans especialistes de món dolmènic. Jo penso que al doctor Pericot, li va anar com anell al dit. El Dr. Pericot troba a Begur l'Esteva,¹⁰ es descobreix el dolmen de Torrent, es fan primer unes excavacions que es fan una mica així a la manera com encara es feien¹¹ i

9 Pere de Palol inicià la seva col·laboració amb Lluís Esteva al monestir de Sant Feliu de Guíxols en l'excavació de l'interior de la torre del Fum, que ambdós dugueren a terme entre el 31 de desembre de 1962 i el 5 de gener de 1963 (NOLLA i GRAU, 2006, p. 17). Respecte al fet que Esteva sempre preguntava als especialistes, Palol també en parlarà més endavant. Vegeu, com a exemple, tres cartes que Esteva adreçà a Palol (apèndix, documents núm. 2, 3 i 5). En el document 4, també esmenta una consulta a l'arqueòleg Ricard Pascual i Guasch, especialista en àmfores i en arqueologia submarina, amb qui Esteva publicà un interessant article (ESTEVA i PASCUAL, 1961-1962, p. 281-292).

10 Lluís Esteva fou destinat com a mestre a Begur l'any 1934. Allà va conèixer Lluís Pericot per mitjà del pedagog Cassià Costal (1876-1937), qui recomanà a Esteva que anés a veure Pericot a la casa on passava les vacances (ESTEVA, 1978a).

11 Pericot li encomanà que amb els alumnes de l'escola de Begur repassessin les terres procedents de l'excavació del dolmen del cementiri dels Moros de Torrent (ESTEVA, 1978a). Un exemple de la primera etapa d'Esteva com a arqueòleg, el trobem en un fragment d'una carta que envià a Lluís Pericot des de Begur el 19 de novembre de 1942 (apèndix, document núm. 4), on ja es veu la preocupació per l'ordre i el rigor metodològic en les seves primeres passes com a arqueòleg al castell de Begur, juntament amb unes enormes ganes d'aprendre. En el document, s'observa també la influència que exercí en aquests inicis l'erudit begurenc Salvador Raurich i Ferriol (1868-1945), sogre de Lluís Pericot, personatge polifacètic i d'una notabilíssima cultura (FULLOLA, 2002, p. 47). I com no, l'apassionament per l'arqueologia que Esteva transmetia als seus alumnes.

ve el rigor i el mètode de l'Esteva i de la seva gent. I això a Pericot el preocupava en aquells anys. Recordo que l'any 1945, jo havia acabat la meua carrera el 1944-1945, quan hi havia alguna feina d'arqueologia Pericot ens enviava a fer dòlmens a la serra de Rodes o al Pirineu, perquè havia de reeditar, havia de fer la segona edició del seu llibre sobre els dòlmens i la cultura megalítica pirenaica.¹² Enviava els deixebles que en busquéssim i amb l'experiència que teníem els pobres deixebles penso que el podem ajudar molt poc. En canvi, l'Esteva sí que el va ajudar. A l'Esteva, li devem més de tres volums del Corpus de Monuments Megalítics, de l'Alt Empordà i del Baix Empordà, i un altre que no està dintre de la sèrie que llavors es publicava al Consejo i la Universitat de Barcelona.¹³ Li devem no sols l'anàlisi ben feta dels monuments sinó també certes innovacions molt importants. Recordo que la gran sorpresa va ser l'estudi de les cobertes, del túmul del voltant de les galeries cobertes. És veritat que quan s'excavava ens ficàvem a dintre el dolmen, excavàvem la galeria coberta i ens quedàvem tan tranquils. L'Esteva va intuir que el túmul que cobria la galeria coberta o que cobria la cambra funerària havia de tenir elements. I la sorpresa va ser ja a la cova d'en Daina,¹⁴ on es van trobar aixovars que s'havien arraconat o havien anat directament en el túmul i que, evidentment, enriquien molt el coneixement dolmènic perquè permetia establir una cronologia relativa, és a dir, permetia fer una mena d'estratigrafia per a les diferents troballes dintre del túmul. I després quan estudia el túmul de Torrent¹⁵ ens trobem amb una sorpresa realment extraordinària perquè ens dóna l'estructura arquitectònica del túmul, és a dir, un túmul que té una mena de parets radials al voltant d'una cambra central. Això era absolutament desconegut, ell ho dibuixa amb una minúcia extraordinària, naturalment obre unes perspectives enormes, ja no a la investigació local (buscar un túmul, un dolmen més) sinó al problema, aquest problema sempre difícil de si la cultura dolmènica és una cultura autòctona, és una cultura del Migdia de França, és una cultura que ve d'Orient, és una cultura que té relació amb la cultura d'Almeria, en fi, problemes una mica més amunt d'allò estrictament local on l'aportació de l'Esteva en aquest

12 PERICOT, 1950. Reedició de la seva tesi publicada l'any 1925.

13 ESTEVA, 1964; ESTEVA, 1965; ESTEVA, 1970; ESTEVA, 1978b i ESTEVA, 1979.

14 Esteva i els seus col·laboradors començaren a treballar-hi l'abril de 1954 amb la restauració de la porta d'entrada del monument (ESTEVA, 1957, p. 6) i culminaren l'excavació i la restauració al llarg de l'any 1956 (ESTEVA, 1956-1957, p. 213).

15 ESTEVA, 1970.

cas era extraordinària.¹⁶ I a més encara hi ha un altre element que jo crec que va ser prou interessant des d'un punt de vista formal: és la manera com representa les seccions dels monuments, és a dir, la representació gràfica que fa dels monuments, que després s'ha imitat i tothom ha anat copiant: era dibuixar la planta de l'edifici i posats a dreta, esquerra, a dalt o a baix, les seccions i l'aixecament de l'edifici. És a dir, la possibilitat de trobar exactament l'estructura d'aquests monuments amb un simple cop d'ull. Això s'ho va inventar l'Esteva. I a més s'ho feia ell, que això és també molt important. És a dir, no tenia al darrere ni un topògraf, ni un dibuixant, tot això que ara sembla que fer ciència, fer arqueologia si no hi tens al darrere un mecanisme amb molta gent que t'hi ajudi, amb aparells i tot el que vulguin no és possible, ell s'ho feia sol. Potser l'ajudaven els seus alumnes, potser l'ajudava algú que li dibuixés una mica les coses, però s'ho feia ell de la mateixa manera que es buscava la bibliografia, escrivia, etc.

Per tant, jo crec que el pas de l'Esteva pel món dolmènic va ser per al nostre país absolutament imprescindible. És a dir, avui no es pot estudiar el món dolmènic de Catalunya i de la província de Girona, sobretot de l'Empordà i de les Gavarres, sense la feina de l'Esteva.

Ara bé, l'Esteva va venir a parar a Sant Feliu de Guíxols, afortunadament.¹⁷ Sant Feliu va ser una ciutat afortunada i desitjo que segueixi essent així. Naturalment, els problemes de Sant Feliu el varen preocupar. Però el varen preocupar amb una extensió tan àmplia com la seva curiositat, és a dir, no era només el fet de refer o d'intentar refer el problema dels monuments arqueològics sinó que a la vegada eren els arxius i era, què sé jo, la preocupació per l'escut de Sant Feliu. El seu estudi sobre l'escut de Sant Feliu¹⁸ va fer tronollar l'Institut d'Estudis Catalans. La Generalitat ens està demanant encara que es faci el dictamen de com han de ser els escuts dels municipis catalans perquè cada municipi fa el que li dóna la gana i surt cada proposta que arriba a fer riure. Quan vàrem tenir el llibre de l'Esteva, on hi havia totes les coses estudiades i ponderades, se'ns va eixamplar el pulmó i diguérem: almenys aquí sabem per

¹⁶ Sobre els seus coneixements de la tècnica constructiva dels dòlmens, vegeu, per exemple, ESTEVA, 1983a, p. 13-27.

¹⁷ El 23 de juliol de 1949, per concurs de trasllat, passà a exercir com a mestre nacional a Sant Feliu de Guíxols (ESTEVA, E., 1995, p. 10).

¹⁸ ESTEVA, 1982.

on podem anar i què se li pot demanar a la Generalitat que converteixi en escut oficial.

Dic això perquè són una infinitat de coses i un ventall magnífic d'investigació. Comença, pel que jo sé, refent o intentant refer el Fortim,¹⁹ les excavacions de González Hurtebise al Fortim. Però es va adonar ben aviat que el Fortim era una cosa esgotada i que el que s'havia de fer era posar-lo en una classificació entre altres coses semblants, com les coses de la Fosca o altres conjunts semblants.²⁰ Però el que el va apassionar de veritat va ser la Porta Ferrada. Seria estrany que no l'hagués apassionat. La Porta Ferrada és un monument i un conjunt per apassionar qualsevol. Hi va començar a treballar l'any 1961²¹ i, molt aviat, l'any 1962, em va demanar, em va oferir que l'ajudés. Bé, jo vaig venir amb tota la bona fe i vaig fer d'escolanet al costat d'ell, que portava l'excavació, que feia els diaris d'excavacions, que tenia les iniciatives, i vam fer el que vam poder. Jo vaig treballar amb ell només dos anys, l'any 62 i l'any 63, i vàrem excavar la torre del Fum.²² Va ser el moment en què es va trobar aquest edifici poligonal que té la torre posada a sobre, que vàrem estar discutint si era un baptisteri, si era un mausoleu, jo no sé si en aquest moment podríem pensar si era un element termal d'una casa romana baiximperial. És poc encara el que hi ha, però és molt el que hi ha, perquè evidentment es demostra que el monestir no va sortir del no-res sinó que va sortir d'una entitat que hi havia a sota. En aquell moment l'Esteva havia excavat un grup d'enterraments que hi havia al costat mateix i a fora de la torre del Fum.²³ Eren un grup d'enterraments encara amb teula, amb teula a doble vertent, de doble vessant, d'esquena d'ase, que en diem, però que varen proporcionar ceràmiques molt interessants dels grups que en Lamboglia, el nostre mestre italià, en deia *lucentes*, i de ce-

19 Concretament, l'any 1952. La seva intervenció coincidí amb l'interès de Miquel Oliva per aquest jaciment (NOLLA, ESTEVA i AICART, 1989, p. 62-64 i 70-72).

20 Aquesta tasca, ja la realitzà Miquel Oliva l'any 1953 en un treball inèdit que fou premiat en el III Certamen Literari que organitzà l'Institut d'Estudis Guixolencs (NOLLA, ESTEVA i AICART, 1989, p. 70-72).

21 Vegeu nota 8.

22 El diari de l'excavació de l'interior de la torre del Fum, el realitzà Pere de Palol.

23 Es refereix a les troballes del carrer del Prior, citades a la nota 8. Els enterraments al voltant de la torre del Fum aparegueren en la campanya dirigida per Esteva i Palol entre el 10 i el 27 d'agost de 1963 (ESTEVA, 1978c, p. 29-31), en una excavació que no pogué finalitzar-se per problemes meteorològics. Amb anterioritat, Palol havia visitat els treballs en aquest sector el 28 d'agost de 1962, en companyia de l'arquitecte Alejandro Ferrant (vegeu nota 47), segons consta en el diari d'excavació de Lluís Esteva.

ràmiques africanes, que són aquestes ceràmiques en què en Nolla està tan interessat ara i les està buscant a per tot i les està estudiant amb una mica de “nas de perdiguer”.²⁴ A mi en aquell moment m’interessaven moltíssim i li vaig oferir el butlletí de Valladolid, fixin-s’hi bé, on jo anava recollint treballs d’aquesta època, perquè el cos d’investigació d’un moment concret fos precisament llavors Valladolid. L’Esteva em va fer l’any 1962 un article molt interessant sobre aquestes ceràmiques.²⁵ Recentment he vist que han sortit coses, s’han trobat uns diaris nous de l’Esteva, jo no voldria dir-ho malament d’on és, del carrer del Prior, per tant dintre de la mateixa zona, que publiquen un grup, entre ells en Nolla.²⁶ Hi havia materials molt semblants i ajuda a definir i a explicar una mica els orígens de Sant Feliu. Jo potser vaig ser més atrevit que l’Esteva en aquella època, perquè, en fi, perquè era més jove. I la gent jove potser és més atrevida, potser no he estat tan ponderat com ell tota la vida. Jo a vegades m’he llençat a dir coses, algunes han estat veritat, altres no ho han estat, però vaig plantejar una idea, una hipòtesi sobre els orígens de Sant Feliu. A l’Assemblea d’investigadors que es va fer a Sant Feliu i que va presidir l’Esteva vaig publicar un article²⁷ on en certa manera ho explico. És a dir, el fet que sota la torre del Fum hi hagi un edifici baiximperial, que al costat hi hagi un cementiri amb ceràmiques dels segles III i IV amb una àrea geogràfica, etc. que després Lotari, el nét de Carlemany, doni al monestir uns poders, etc., des de l’Imperi Carolingi, per tant, ja hi ha el monestir, hi

24 L’arqueòleg italià Nino Lamboglia (1912-1977), fundador de *l’Istituto Internazionale di Studi Liguri*, fou conegut mundialment pels seus estudis ceramològics, especialment per la classificació de les ceràmiques campanianes i *sigillates*. Lamboglia s’assabentà de la ceràmica que havia trobat Lluís Esteva. Ho prova el fet que enviés la seva secretària, l’arqueòloga catalana Francesca Pallarès i Salvador, a Sant Feliu de Guixols, aprofitant que tornava a Itàlia després d’una estada a Barcelona, on havia assistit al III Congrés Internacional d’Arqueologia Submarina. Segons la notícia (*Àncora*, 701, 28-9-1961), l’arqueòleg italià hi tenia interès per als seus estudis sobre les ceràmiques *lucentes* i africanes I), fins al punt que preveia fer una visita a Sant Feliu a principis de 1962. Hem vist anteriorment com Palol ja coneixia de primera mà aquestes troballes. No tenim constància, ara per ara, que aquesta visita s’hagués produït. Sobre l’interès del Dr. Josep M. Nolla i Brufau, catedràtic d’arqueologia de la Universitat de Girona, per les ceràmiques romanes tardanes, vegeu, per exemple, NOLLA i PUERTAS, 1988, p. 29-77.

25 ESTEVA, 1962b, p. 49-68, amb una reedició i actualització en català (ESTEVA, 1983b, p. 41-60). Palol fou part implicada en l’estudi de la ceràmica com ho mostra la carta que li envià Lluís Esteva el 5 d’abril de 1962 (apèndix, document núm. 5).

26 AICART i NOLLA, 1995, p. 99-107.

27 PALOL, 1977, p. 37-42. Es refereix a la XX Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos que es va fer a Sant Feliu de Guixols el 23 i 24 d’octubre de 1976.

ha una successió de coses que fan pensar -i perdonin que repeteixi la tesi d'aquella època- que el que hi podia haver a la base de Sant Feliu de Guíxols fos precisament una vil·la romana, en un lloc molt a propòsit des d'un punt de vista topogràfic, de situació prop del mar, d'aigües, etc. igual que a Tossa, i que això en època del món carolingi es podia convertir en el primer monestir i del monestir, n'arranca el poble. Això per a mi va ser un suggeriment. L'Esteva de vegades em mirava una mica somrient i pensava "potser el doctor Palol aquí es passa una mica", però sé que a l'home, li havia fet també una certa gràcia. I veig que en el darrer número de la revista, l'Aicart i el Nolla tornen altra vegada a insistir en això i posen una noteta molt discreta "el Dr. Palol diu".²⁸ Bé, el Dr. Palol, com altres vegades, ha llençat una idea. Un home de vegades té vicis, qui no en té, jo també n'he tingut a la meua vida acadèmica i a la meua vida d'investigador; he tingut un vici molt gros que és obrir camins que han vist els meus deixebles. La Gisela Ripoll, que va fer una biografia meua fa uns anys, deia "s'ha fet un tip d'obrir camins que alguns deixebles hem seguit, i altres que no hem seguit."²⁹ Per a mi, el suggeriment d'una troballa, d'un document arqueològic o històric era tan important que crec que obria un camí; ara, a vegades, un home no els pot seguir tots, els camins que ha obert. I aquest era i és un dels camins. Ara el grup que hi està tornant a treballar, si el reprenen, m'agradaria, tant si em donen la raó com si no me la donen. Per tant, pensin que l'obsessió, per dir-ho d'alguna manera, de la recuperació de la Porta Ferrada, la torre del Fum, la torre del Corn, etc. no és simplement un fet monumental, sinó que és un fet històric que està en la trama de la mateixa ciutat. És a dir, la preocupació no és només recuperar un monument sinó recuperar el que aquest monument ens pot dir i aquesta era una de les grans preocupacions de l'Esteva. L'any 1962 es va fer el Congrés Internacional d'Art i Arqueologia de l'Alta Edat Mitjana (figura 3). Eren uns congressos que s'estaven fent des de després de la Guerra, que van començar a Àustria, amb un investigador, Juraschek. Jo vaig poder participar-hi molt aviat, vaig ésser secretari dels congressos a Espanya. El segon que vàrem fer aquí, el vàrem fer al Pirineu català i

28 AICART i NOLLA, 1995, p. 106, nota 6.

29 Es refereix a unes paraules de Palol que formen part de l'entrevista que va fer-li la Dra. Gisela Ripoll López (RIPOLL, G. 1983, p. 45), deixeble de Pere de Palol i filla d'Eduard Ripoll, professora titular d'arqueologia a la Universitat de Barcelona. Agraïxo molt especialment a la Dra. Ripoll la seva col·laboració en aquest article.

Figura 3: Pere de Palol a Empúries amb els congressistes del *X Congreso Internacional de Arte de la Alta Edad Media*. 13 de setembre de 1962. Fotografia de Lluís Esteva i Cruañas. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva.

aragonès i els darrers dies vàrem passar per Sant Feliu de Guíxols.³⁰ Aquí hi ha una rectificació a la bibliografia que ha fet l'Elena, bé, és una cosa puntual, Elena, no te m'enfadis.³¹ Vàrem portar gent tan interessant com el professor Mirabella Roberti de Milà, que era el *soprintendente*, que en deien llavors, de monuments de Milà i un dels excavadors dels monestirs de Milà, de les basíliques de Milà, és a dir, un home molt habituat a interpretacions de tipus arquitectònic.³² Recordo que teníem una recepció a l'Ajuntament a última hora, jo com a secretari del congrés estava darrere els alcaldes i de l'altra gent, etc. L'Esteva va arribar una mica tard i em va dir con-

³⁰ Sobre el *X Congreso Internacional de Arte de la Alta Edad Media*, vegeu el número monogràfic que li dedicà la *Revista de Gerona* (20, 1962), que conté articles, entre d'altres especialistes, dels tres protagonistes d'aquest article. Palol hi féu una breu síntesi (PALOL, 1962, p. 11-12) sobre la història d'aquests congressos i la importància del desè, que es dué a terme entre el 4 i el 14 de setembre de 1962. S'inicià a Saragossa, passà per Osca, Lleida, Tarragona i Barcelona i finalitzà el seu periple a les comarques gironines.

³¹ Probablement, Palol es refereix al fet que Elena Esteva no esmenti Mario Mirabella Roberti (ESTEVA, E., 1995, p. 12).

³² Mario Mirabella Roberti (1909-2002), *soprintendente* d'Antiguitats de la regió de Llombardia entre 1953 i 1973 i professor d'arqueologia a la Universitat de Trieste entre 1943 i 1973. Informació extreta del *Centro d'Antichita Altoadriatiche* (www.aaadaquileia.it).

tent: “Palol, ja està solucionat. Sap el que nosaltres crèiem que era tal? en Mirabella Roberti ens ho ha confirmat...”. Sí, senyor, Mirabella Roberti, l’italià, ens va confirmar que sota la torre del Fum hi havia un monument poligonal, un edifici poligonal de tipus paleocristià encara no sabem ben bé quina funció podia tenir, però és evident que és l’element més important per a tota aquesta seqüència de Sant Feliu de Guíxols.³³ L’altre aspecte era portar a Sant Feliu els especialistes que ens podien ajudar. Fa quatre o cinc anys vàrem tenir invitat amb una beca de la CIRIT a la Universitat de Barcelona el professor Carol Heitz, catedràtic de Paris Nanterre i probablement el primer especialista del món en arquitectura carolíngia.³⁴ El vàrem invitar nosaltres, a Barcelona, va fer un cicle a l’Institut d’Estudis Catalans, va donar una conferència a Girona, si no recordo malament i el vàrem portar a Sant Feliu de Guíxols. A la vida he vist gaudir més l’Esteva i passar-ho més malament l’Heitz. És a dir, davant de la torre del Fum, de la Porta Ferrada i de l’altra torre, que sembla romana i possiblement no ho és,³⁵ l’Esteva no es cansava de fer-li preguntes i l’Heitz va arribar un moment en què li va dir “miri, escolti, senyor, en sap més vostè que jo, no em preguntí més.” En fi, el monument i el conjunt del monument arribava a desorientar. Després d’això el vam portar a Sant Joan de Bellcaire, a tot un grup de monuments, sempre amb l’Esteva al darrere. I, sobretot, a un altre monument que a l’Esteva darrerament l’havia preocupat molt: Bell-lloc d’Aro³⁶. És a dir, la basílica de Bell-lloc, la capella de Bell-

33 Sobre aquest interessant episodi que tingué lloc el 13 de setembre de 1962, vegeu ESTEVA, 1962c i, molt especialment, el fragment del diari d’excavacions de Lluís Esteva (apèndix, document núm. 6). En la identificació de la funcionalitat d’aquest monument, cal assenyalar la important aportació, a banda de Mirabella, de l’historiador de l’art Joan Ainaud de Lasarte (1919-1995), aleshores director dels museus d’Art de Barcelona.

34 Carol Heitz (1923-1995).

35 Es refereix a la part inferior de la torre del Corn, bastida amb carreus d’*opus quadratum*, segurament extrets d’alguna construcció anterior d’època romana.

36 ESTEVA, 1990, p. 63-114. La preocupació de Lluís Esteva per Bell-lloc d’Aro, la va heretar de Miquel Oliva, amb qui col·laborà estretament en les campanyes de principis dels anys seixanta del segle XX. Per exemple, tingué molt d’interès en què els congressistes que visitaren Sant Feliu el 13 de setembre de 1962, també poguessin visitar Bell-lloc d’Aro, amb la finalitat de difondre el monument a l’àmbit internacional, cosa que no aconseguí (AICART, 2003, p. 80 i 90-91). Pere de Palol també hi mostrà un gran interès (PALOL, 1999, p. 194-195). Com ja hem vist anteriorment, Esteva sempre preguntava als especialistes i aprofitava els congressos o les trobades científiques per confirmar o desmentir les seves impressions. El mateix any 1962, demanà al catedràtic d’Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de la Universitat de Barcelona, Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988), que els aficionats locals poguessin accedir més fàcilment a les orientacions dels professionals de l’arqueologia (AICART, 2008, p. 38-43).

lloc, amb aquell afegit cilíndric d'allà al costat refet en època romànica, amb una construcció quadrada dintre, avui encara és una de les grans incògnites que tenim en el país. Bé, no pensin que l'arqueologia sempre ens doni incògnites, en realitat passa que no es tracta d'elements que els francesos en diuen de privilegi, és a dir, elements de tipus basilical o de tipus comtal, etc. que són elements construïts segons totes les normes d'un pensament arquitectònic. Quan són elements més petits, moltes vegades és molt difícil traduir i disminuir les normes generals d'edificació o els cànons, etc. Llavors els elements petits són els que ens plantegen grans problemes. Hi ha encara en aquesta zona tres edificis d'aquesta època que plantegen problemes: naturalment la Porta Ferrada, la basílica de Santa Cristina i el monument de Bell-lloc. Eren els tres que preocupaven encara l'Esteva.³⁷ Jo sé que molt darrerament a l'Esteva, el vaig desil·lusionar i m'ha dolgut sempre molt. L'Esteva va voler publicar als Estudis del Baix Empordà, l'església de Santa Cristina. I va estar esperant que jo li fes una síntesi arquitectònica de l'església de Santa Cristina i per moltes, moltíssimes raons, jo no li vaig enviar.³⁸ I no sé si se'm va enfadar o no i que em perdoni en tot cas, però sé que en certa manera el vaig desil·lusionar una mica. Però em passava a Santa Cristina el mateix que a Carol Heitz a la Porta Ferrada. Què se'n diu quan hi ha tan poc?³⁹ Els arqueòlegs hem tingut sempre, almenys la meua generació, un dubte i una manera de fer. És a dir, l'arqueologia és com un sil·logisme. Hi ha unes pre-

37 Sota la direcció de Josep M. Nolla, vam intentar, sense èxit per diverses circumstàncies, reprendre els projectes pendents d'Esteva en aquests tres jaciments (AICART, 1994, p. 88-89). En els darrers anys, gràcies als convenis signats per l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona amb els ajuntaments de Sant Feliu de Guíxols i Santa Cristina d'Aro, s'estan acabant les recerques iniciades per Esteva. Ja s'ha acabat l'excavació de l'església vella de Santa Cristina d'Aro i se n'ha determinat l'evolució del conjunt (PALAHÍ, 2008, p. 63-90) i estan en marxa les intervencions a Bell-lloc d'Aro i al monestir de Sant Feliu de Guíxols que permetran desvetllar algunes de les incògnites a les quals es referia Pere de Palol. Per exemple, en relació amb la Porta Ferrada, la torre del Fum i el seu entorn, la campanya d'excavació del 2009 ha permès constatar l'existència d'una vil·la romana anterior al monestir que intuïen Esteva i Palol (*El Punt*, 25-2-2009; *Diari de Girona*, 25-2-2009).

38 Finalment, Esteva es veié obligat a publicar el treball en solitari (ESTEVA, 1993, p. 57-72). Vegeu sobre això, el document núm. 7 de l'apèndix. Vam ser testimonis directes d'aquest fet, atès que vam fer l'estudi del material arqueològic trobat en les excavacions efectuades entre 1962 i 1966 (AICART i NOLLA, 1993, p. 73-75). Podem assegurar que Esteva no li guardà rancor per aquest fet.

39 Malgrat tot, Pere de Palol fou el primer que intentà fer una seqüència cronològica del jaciment de Santa Cristina d'Aro l'any 1963, tot i les escasses dades que tenia a l'abast (AICART, 2008, p. 48 i 51-53).

misses i hi ha una conclusió. La conclusió no pot passar mai d'allò que li permetin les premisses sinó llavors estariem exactament en l'arqueologia que arriba en aquestes pintoresques pel·lícules de cine que tant d'èxit tenen i que encara avui, quan els periodistes parlen d'arqueologia o posen l'adjectiu "això és arqueològic", t'has de posar les mans al cap de la mateixa manera que se les posen els escriptors de veritat quan diuen "això és pura literatura". És a dir, nosaltres creiem en una altra serietat i aquesta serietat és l'única que ens permet treballar i treballar bé.

Bé, aquests són una mica els contactes que vaig tenir amb l'Esteva que no eren només científics. L'Esteva venia a l'estiu sovint a Platja d'Aro⁴⁰ i jo anava amb la meua família a la casa d'ells aquí, aquella casa tan amable amb aquell hort esplèndid⁴¹ i una família deliciosa que sempre ens rebia, sempre estava a punt d'acollir-nos, donar un consell si convenia. Recordo problemes a vegades amb les matemàtiques d'un fill, hi havia aquesta entranyable cordialitat que realment trobes en un bon amic. En fi, aquest era l'Esteva. Jo no sé si n'hi ha prou, perquè tota la resta ho tenen vostès en la publicació que s'ha fet i els que han viscut amb ell el coneixen bé. De tota manera voldria dir una cosa. Jo tinc la convicció que la vida de l'Esteva va ser plena, ell se n'adonava, i que al costat de la seva família i dels seus amics va ser un home amb una vida feliç, felicitat que també la voldríem per a tots nosaltres. És un honor haver pogut participar en aquestes jornades. A Sant Feliu es fa un honor parlant de l'Esteva. I vull acabar amb una d'aquelles frases que a vegades ens fan els polítics: Catalunya és un país petit. Ja ho crec, però t'és homes molt grans. Moltes gràcies."

3. INTERVENCIÓ DEL DR. EDUARD RIPOLL I PERELLÓ, SECRETARI DE LA REIAL ACADEMIA CATALANA DE BELLES ARTS DE SANT JORDI

"El nostre amic Esteva va ser durant disset anys corresponent de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona. I per aquest motiu, l'Acadèmia s'adhereix a aquest homenatge.

40 La família Palol-Montañola tenia una segona residència a Platja d'Aro.

41 Es refereix a la casa de la família Esteva-Massaguer, al carrer de Velázquez de Sant Feliu de Guixols. El despatx on Lluís Esteva escrivia els seus treballs donava a aquest hort, sempre ben arranjat, tal com esmenta Pere de Palol.

Figura 4: Eduard Ripoll a les Gavarres. Fotografia de Lluís Esteva i Cruañas, probablement feta el febrer de 1958. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guixols, fons Lluís Esteva.

nari dels dijous, que fèiem en un petit espai, no érem mai més de quinze o divuit persones. El Dr. Pericot reunia el seu seminari per comentar novetats de llibres, les notícies que ens portaven a Barcelona aquests arqueòlegs que treballaven fora de la ciutat comtal,

Tinc un escrit de l'Acadèmia per al Sr. Alcalde de la ciutat de Sant Feliu per donar testimoni d'aquesta felicitació. O sigui, que han sigut disset anys, des del 1977, que el senyor Esteva era corresponent d'una manera molt discreta.⁴² Venia a unes poques reunions, jo el recordo a poques reunions, però sempre estava al peu del canó.

Eren els anys en què qui els parla era secretari del Dr. Pericot i l'arqueologia de camp de les comarques gironines eren tres noms: Esteva, Corominas, Oliva. O si voleu al revés: Oliva, Esteva, Corominas.⁴³ Tots tres venien sovint a Barcelona al que en dèiem el semi-

42 Concretament, Lluís Esteva ingressà com a corresponent a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi el 19 de gener de 1977 (ESTEVA, E. 1995, p. 14). Circumstancialment, la darrera vegada que Lluís Esteva veié Lluís Pericot fou en l'acte de recepció del Dr. Eduard Ripoll com a acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el 8 de juny de 1978, on pronuncià el discurs "Els orígens de la ciutat romana d'Empúries". Segons el mestre guixolenc (ESTEVA, 1978a), Ripoll era "un dels seus alumnes [de Pericot] que més ha sobresortit."

43 Josep M. Corominas i Planellas (1906-1984), merge de Banyoles (NOLLA, 2003, p. 144 i nota 28). En el mateix sentit que Eduard Ripoll, vegeu l'opinió de NOLLA, 2003, p. 143-145.

etc.⁴⁴ Cada any, o quasi cada any, els cursos d'Empúries visitaven alguns dòlmens del Baix Empordà i aleshores el senyor Esteva feia d'amfitrió (figura 4) i fins i tot recordo almenys una vegada que vam arribar a Sant Feliu per visitar la Porta Ferrada,⁴⁵ en la qual vaig tenir una petita intervenció en recomanar-la. El delegat era el Dr. Oliva,⁴⁶ però el Dr. Oliva no anava a Madrid i en canvi jo hi anava amb molta freqüència, es pot dir que pràcticament dues o tres vegades al mes per moure els pressupostos, per animar els arquitectes, etc. La Porta Ferrada va tenir un arquitecte excepcional, el Sr. Alexandre Ferrant, madrileny però de remots orígens catalans, que es deixava convèncer immediatament, que va fer molts esforços dedicats a aquest monument com a tants d'altres del territori català.⁴⁷

Després va venir l'època del *corpus*. Va ser una idea amb el Dr. Pericot- vostès tots saben la preocupació del Dr. Pericot pels monu-

44 Ripoll segueix l'exemple de Lluís Pericot i creà l'Institut de Prehistòria i Arqueologia (IPA) de la Diputació de Barcelona l'any 1959. Allà reüní un grup de col·laboradors, majorment aficionats locals, que es constituïren formalment el març de 1966 (NUIX, 1967, p. 304-305). La idea de Ripoll oferia el que reivindicava Lluís Esteva a Joan Maluquer l'any 1962, és a dir, la possibilitat que els aficionats locals accedissin a les orientacions dels professionals (vegeu nota 36). Alhora, els professionals coneixien de primera mà el que passava en el territori, dades de jaciments inèdits o la possibilitat de denunciar actuacions clandestines. És un altre exemple de la simbiosi necessària entre professionals i amateurs de l'arqueologia, en un període d'escassetat de mitjans humans i econòmics (AICART, 2008, p. 40), de tensions entre institucions per al control de l'arqueologia catalana i diferències de criteri sobre el paper que havien de tenir els aficionats locals (BARBERÀ, 2003, p. 105-109).

45 Sabem, amb certesa, que el 9 de febrer de 1958, Eduard Ripoll, aleshores conservador del Museu Arqueològic de Barcelona, visità Sant Feliu de Guíxols, provinent d'Empúries i Ullastret, acompanyat de Miquel Oliva, d'un grup de delegats locals d'excavacions i de llicenciats de la Universitat de Barcelona. Amb Esteva d'amfitrió, visitaren la cova d'en Daina i el Museu Municipal de Sant Feliu de Guíxols. Segons la notícia, els excursionistes "elogiaron la labor de restauración de monumentos megalíticos y la pulcra conservación de los materiales hallados" (*Áncora*, 521, Sant Feliu de Guíxols, 20-2-1958).

46 Miquel Oliva, a més de delegat provincial del *Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, era l'apoderat provincial del *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional* des de l'any 1958 (NOLLA, 2003, p. 143) i Lluís Esteva era el delegat local d'aquest Servei a Sant Feliu de Guíxols.

47 Alejandro Ferrant Vázquez (1897-1976) fou arquitecte-conservador de monuments entre els anys 1929 i 1976. Tingué una actuació notabilíssima en la recuperació del patrimoni monumental a l'àmbit estatal, dirigint la restauració de diverses catedrals o promovent la consolidació de les esglésies romàniques de la vall de Boi. Creiem que caldria valorar com es mereix el seu esforç en la recuperació del conjunt del monestir de Sant Feliu de Guíxols, a l'igual que la de l'aparellador gironí Joan Sanz i Roca (1923-1969). Ambdós, juntament amb Pere de Palol, Francesc Riuró i Llapart (1910-2008) i Miquel Oliva, col·laboraren estretament amb Lluís Esteva en diferents moments de les intervencions al monestir de Sant Feliu de Guíxols.

ments megalítics.⁴⁸ Sempre construir *corpora* de temes determinats és interessant. Moltes vegades estan seguits del fracàs però això no vol dir que s'hagi d'arraconar la idea. Tots hem viscut, per exemple, en el camp on jo treballo actualment, l'art rupestre, els intents de *corpora* de figures del paleolític o de l'art llevantí, etc., moltes vegades fracassats, ara de nou iniciats per la Generalitat i sembla que potser arribarem a veure-ho publicat, almenys tot el de Catalunya.

Bé, el Corpus de Monuments Megalítics volia ser la cobertura topogràfica de tots els monuments d'aquests tipus que tenim a Catalunya. I vam estar a punt d'aconseguir-ho. Jo crec que vam cobrir entre el 35 % i el 50 % del territori català. I sobretot va ser possible gràcies als fascicles publicats pel senyor Esteva Cruaños.

Sant Feliu, i l'equip de recerca que actualment treballa a Sant Feliu, poden estar orgullosos d'aquest seu antecedent. Figures com la del senyor Esteva Cruaños van ser les que van mantenir la seva veu sempre present en el camp de la recerca durant quaranta anys en què el país hauria pogut restar en silenci. El Dr. Jordi Rubió⁴⁹ em deia una vegada: "Escriguin, vostès, els de la seva generació, en castellà, anglès, francès, amb el que puguin. Vostès sempre faran ciència catalana". Homes com Esteva Cruaños varen fer ciència catalana en un temps en què ara alguns ens volen fer creure que era impossible fer-ho."

APÈNDIX

1. LLUÍS PERICOT I MIQUEL OLIVA VISTOS PER LLUÍS ESTEVA (ESTEVA, 1978A)

"(...) Dos mestres de l'Arqueologia ens han deixat en poc temps. Miquel Oliva, a conseqüència d'un accident de carretera; el doctor Pericot, abatut per una malaltia que l'ha consumit lentament.

Miquel Oliva estava més lligat amb Sant Feliu, perquè era qui controlava, sense cap concessió, tot el que -arqueològicament parlant- passava a les terres gironines. Per això el teníem sovint a la nostra ciutat, en especial des del començament de les excavacions i restauracions fetes en el nostre monestir. El doctor Pericot era diferent: vivia a Barcelona i els seus treballs tenien un àmbit més general. El primer era l'estudi de les coses gironines; el doctor Pericot, un especialista en síntesi d'alta volada. Oliva descrivia al detall els jaciments de la seva demarcació; podríem dir que retallava, dibuixava i polia peces soltes d'un "puzzle". El doctor Pericot col·locava les peces fins aconseguir el "puzzle" complet. I en dir això no vull pas dir que encertés sempre la solució conclouent per a tots, cosa que ningú no assolirà mai ja que la

48 La col·lecció "Sepulcros Megalíticos en España" s'inicià l'any 1961, impulsada des de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Barcelona (PERICOT, 1964, p. 3). Lluís Pericot i Eduard Ripoll foren els fundadors i editors d'aquesta sèrie (*Bibliografía del Doctor Eduardo Ripoll Perelló*, Madrid, 1986, p. 61).

49 Es refereix al professor i investigador Jordi Rubió i Balaguer (1887-1982).

Història no és obra d'un sol home, sinó conseqüència d'aportacions múltiples.

(...) Fou ell [Lluís Pericot] qui va llençar-me a l'aventura -per a mi molt arriscada- d'escriure la Prehistòria de la comarca guixolensa apareguda ara fa 22 anys. També, qui m'encarregà l'estudi dels dòlmens de les Gavarres, tingué cura de la seva edició i volgué prologar cada un dels tres fascicles publicats. Al seu interès i al de Miquel Oliva dec igualment l'excavació i estudi dels dòlmens d'Agullana, Darnius, la Jonquera, Campmany, Cantallops i algun d'Espolla, que formen en conjunt un altre fascicle acabat no fa gaire."

2. CÒPIA D'UNA CARTA DE LLUÍS ESTEVA A PERE DE PALOL DEL 25 DE MARÇ DE 1961. FONS FAMÍLIA ESTEVA-MASSAGUER

Sant Feliu de Guixols, 25-III-1961

Sr. D. Pere de Palol Salelles

Valladolid

Distingit amic:

Moltes gràcies per les seves atentes ratlles; veig però que és quelcom difícil que puguem aclarir res per escrit. Per tant, espero que així que vingui a Platja d'Aro em vindrà a veure i li ensenyaré el que hem trobat i el que hem fet a la Porta Ferrada.

Entretant, sàpiga que han sortit uns quants fragments de ceràmica estampada, rosada, força semblant a la que va aparèixer a Roses (ciutatella) i que publiquen en aquella Memòria de la Comissaria Gral. el Dr. Pericot, Corominas, Oliva, Riuró i Vtè. Podem dir que és igual. Les palmes i els cercles. També ha sortit una llumanera, millor, un fragment de llumanera. Avui he parlat amb l'amic Riuró i m'ha dit que Vtè. va publicar un treball sobre les llumaneres de la província i que me serviria per classificar-la ¿ No en tindria pas cap separata? En cas negatiu ¿on va publicar el treball? Igualment, li agrairia que me comunicués on podria trobar més relació de ceràmica estampada; en la Memòria Vtès. la classifiquen com a visigoda. Perdoni que li demani tantes coses; seria intenció meva d'anar reunint dades a fi de preparar la publicació de les troballes d'aquesta primera campanya aquest mateix any.

Si quan vingui alguna de les coses li interessen per algun treball que tingui entre mans, ja sap que podrà comtar amb ell.

Molt agraït a les seves atencions i esperant poder parlar amb V. el proper estiu, quedo de V. afm.s.s. i amic.

3. CÒPIA D'UNA CARTA DE LLUÍS ESTEVA A PERE DE PALOL DEL 19 D'AGOST DE 1961. FONS FAMÍLIA ESTEVA-MASSAGUER

Sant Feliu de Guixols, 19 d'agost de 1961

Dr. Don Pere de Palol

Platja d'Aro

Distingit amic i Mestre:

Li adjunto la fotografia que va demanar-me que espero li serà útil.

Estic content perquè després de les explicacions de V. i d'haver rebut dues publicacions que va enviar-me l'amic Pascual, sembla que les coses van vent en popa. Tinc fets la majoria dels perfils i dibuixos i vaig trobant els tipus de les peces i les èpoques corresponents. Això vol dir que no trobi dificultats però sí que vaig pel bon camí puix fins ara anava totalment a les fosques.

M'agradaria poder estar uns moments amb V. però quants més dies hagin passat millor, car aleshores podré tenir les coses més arrodonides. Li ensenyaria el que he fet i V. podria acabar de guiar-me si trobo alguna dificultat, com espero. ¿No tindrà una horeta el mes que ve o a finals d'aquest? Agraït de tot.

Molts de records als seus familiars a qui vaig tenir el goig de conèixer, i V. mani al seu afm.s.s. i amic.

4. FRAGMENT D'UNA CARTA DE LLUÍS ESTEVA A LLUÍS PERICOT ENVIADA DES DE BEGUR EL 19 DE NOVEMBRE DE 1942. BIBLIOTECA DE CATALUNYA. LLEGAT LLUÍS PERICOT

(...) *Le adjunto el croquis de un hacha hermosísima. Es la más bella de las que he visto. La posee el padre de un alumno mío y, si lo desea, podrá examinarla cuando venga.*

Durante los días que siguieron a su interesante lección, los niños iban por la tarde al castillo a excavar (¿) en las trincheras. Me han traído muchos fragmentos de cerámica, algunos de ellos de auténtico cántaro de Quart. No obstante, hay fragmentos que, evidentemente, pertenecen a las primeras series de la colección clasificada por el señor Cazurro. El caso es que el entusiasmo estaba al rojo vivo y tuve que frenarlo pues sin orden ni concierto iban con azadas a remover la tierra y me hubieran llenado la escuela de restos de cerámica de todos los tiempos. Incluso el padre de un niño que también participó del entusiasmo de su hijo se me ofreció para excavar dónde yo dijera. Fui con el ofrecimiento al Sr Raurich, pues mis conocimientos en la materia son punto menos que nulos, y acordamos trasladarlo a V. cuando venga para descansar. Desde luego, le anticipo que, para entonces, el Sr. Raurich quiere que V. examine los fragmentos que han traído los niños pues dice que son más interesantes por ser ellos los excavadores. Como descargo mío hago constar que yo no soy responsable de este trabajo que le espera y que parte de la responsabilidad recae directamente sobre V. ya que, con su conferencia, acabó de entusiasmar a los niños excitando sus deseos, ya de sí bastante arraigados en ellos, de excavar la tierra.

El miércoles pasado el Sr. Raurich vino a hablar sobre "Las torres de Bagur". Me parece notar que está bastante contento de mis alumnos y que este mismo curso procurará volver. Con dos de ellos ha levantado el plano del Castillo y a los que más saben dibujar les ha encargado dibujos para su libro. Me complace esta amistad que beneficia a todos y que ha dado pie a que escribiera esta "Historia de Bagur" que tanto interesa a las personas estudiosas de la villa.

El otro día le pedí si tenía algún croquis de dólmenes y otros monumentos prehistóricos. Suponia que tendría aquel libro que V. trajo a la escuela y en el cual hay los esquemas de muchos de ellos. Se lo pedí porque para este año quisiéramos construir maquetas de algunos y no quisiera hacerlos arbitrariamente (El Sr. Raurich en voz baja me dijo: - Pídaselo al Sr. Pericot, que de buena gana le enviará lo que necesita. Y añadió: No haga como un vecino de ésta que los construye según sus inspiraciones del momento). Yo, Sr. Pericot, siento molestarle y abusar de su amistad pero ya ve que las circunstancias mandan y uno no tiene más remedio que inclinarse y aceptar lo que viene, con toda resignación. (...)

5. CÒPIA D'UNA CARTA DE LLUÍS ESTEVA A PERE DE PALOL DEL 5 D'ABRIL DE 1962. FONS FAMÍLIA ESTEVA-MASSAGUER

5/4/1962

Dr. Pere de Palol Salelles

Valladolid

Distingit amic:

Vaig rebre la seva molt atenta del 8 de març i li agraeixo el que em diu de la peça de vidre romana.

Me permeto indicar-li la conveniència de preparar l'estada dels congressistes a Sant Feliu pel 13 de setembre. Si no han fet gestions crec que han de fer-les aviat puix del contrari s'exposarien a no trobar estatge.

A Pla de Palol no hem fet res; fa temps que no hi he anat.

Les ceràmiques no les publico, per ara. Aquest estiu en parlarem, doncs m'agradaria que vegi el que tinc fet; després decidirem. També tinc altres ceràmiques trobades en altres llocs de la comarca guixolenc: m'agradarà que les vegi i que m'orienti per tal de classificar-les. En conjunt, me surten massa coses pel poc temps que tinc i també pels meus pocs estudis i apituts. En fi, faig el que bonament puc.

Estem acabant l'església de Bell-lloch i donem una bona empenta a la torre del Fum. Jo estic convençut que el castell Alabric existia. Les dues torres del Fum i del Corn poden donar bones dades encara.

Molts de records a la seva esposa i V. mani al seu afm. s.s. i amic.

6. FRAGMENT DEL DIARI D'EXCAVACIÓ DE LLUÍS ESTEVA I CRUAÑAS, ON DESCRIU LA VISITA DE MARIO MIRABELLA ROBERTI I JOAN AINAUD DE LASARTE A LES RESTES DEL BASAMENT DE LA TORRE DEL FUM EL 13 DE SETEMBRE DE 1962. MUSEU D'HISTÒRIA DE LA CIUTAT. SANT FELIU DE GUÍXOLS

Viene el X. Congreso Int. de Arte de la Alta Edad Media. Explico mis puntos de vista. Intervienen el Dr. Mirabella y Ainaud.

El Sr. Mirabella, de Milán, manifestó que, en su opinión, el muro recto que está en la parte baja de la torre (desde los 18'5 m contados desde lo alto de las almenas hasta los 23 m. aprox.) era de igual época que la propia torre que sobre él se asienta, y diferente de los muros del fondo donde hay una puerta tapiada con grandes bloques de piedra, punto este que compartíamos todos.

En este punto estábamos con el Dr. Mirabella cuando intervino en el cambio de ideas el Dr. Ainaud. No había estado presente en la conversación que veníamos sosteniendo con el Dr. Mirabella pero con la vivacidad que le caracteriza se había metido en el interior del 1er piso de la torre y había examinado la parte de la cúpula que se halla empotrada en una pared. Con mis compañeros de equipo Oliva y Sanz habíamos ya examinado ésta parte de la cúpula y esperábamos seguir su estudio al excavar el interior de la torre, cosa que, efectuaremos en diciembre.

El punto de vista que presentava el Dr. Ainaud con rostro radiante era la confirmación de las opiniones del Dr. Mirabella-que aún no había estado dentro de la torre- pero aportando datos nuevos de tal interés que de confirmarse, habríamos dado con un hallazgo sensacional para la ciudad.

Según Ainaud parte de los muros del fondo son los cimientos de un baptisterio o de un martyrium de planta cuadrada por fuera y octogonal por dentro, edificio que tendría una cúpula que es la que está empotrada en la pared de la torre. La puerta tapiada del fondo podría ser la entrada al baptisterio y al martyrium.

En consecuencia, las otras partes formarían una sola unidad, como sostenía el Dr. Mirabella.

Ainaud dijo: Sería una edificación del s.IV que fue destruida y cuando se edificó la torre, desconociéndose que eran aquellos muros, se aprovecharon para cimientos.

Al S. (que es donde hay la nave románica de la iglesia) debe haber la basilica paleocristiana.

Ainaud dice que lo que hay en el pasillo es una lauda sepulcral.

7. CÒPIA D'UNA CARTA DE LLUÍS ESTEVA A PERE DE PALOL DEL 23 D'ABRIL DE 1993. FONS FAMÍLIA ESTEVA- MASSAGUER

SFG, 23-IV-93

Benvolgut Dr. Palol: Li adjunto el que he escrit definitivament sobre la basilica de Santa Cristina. He fet les cates convingudes amb vostè. Les parets no descansen sobre roca i l'opus agafa tota la capçalera delimitada pel mur 4; per tant, la més antiga, segons sembla.

Em falta només el resum de vostè. Li agrairé que me l'envii tan aviat com li sigui possible. Si, donades les seves grans i nombroses activitats, no pot fer-ho, li demano que em permeti publicar les dues parts primeres i, a continuació, diriem que el resum final aniria al proper volum. Si espero massa, aquest no sortirà quan voldríem i si retiro el que tinc fet, falta text per a completar el llibre, la meitat de les galerades del qual ja està tirada i corregida. El seu text m'hauria d'arribar -com a màxim- a les darreries del proper maig. Per a vostè, crec que el plaç és ben acceptable. Altrament, del meu text pot suprimir, afegir o fer el que més li plagi, però per favor, m'ho comuniqui aviat. Dintre d'uns dies he d'entregar-lo a la impremta i l'estic retinguent.

Que tots estiguin bé. Ho desitjo de tot cor. Una abraçada.

BIBLIOGRAFIA

- AICART, Francesc (1993-1994). "Lluís Esteve i Cruaños (Sant Feliu de Guixols, 1906-1994)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, VII-VIII, Barcelona, p. 373-378.
- AICART, Francesc (1994) "Antiguitat Tardana a la Vall d'Aro: un projecte d'intervenció arqueològica", *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité Tardive*, 3, Paris, p. 88-89.
- AICART, Francesc (2003). *L'església de Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro. Baix Empordà): un exemple d'intervenció arqueològica durant el franquisme (1955-1964)*, Treball de recerca de 3r cicle, Universitat de Girona, Girona.
- AICART, Francesc (2008). "Història de la recerca arqueològica" dins AICART, Francesc, NOLLA Josep M. i PALAHÍ, Lluís, *L'església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Santa Cristina d'Aro, p. 25-58.
- AICART, Francesc i NOLLA, Josep Maria (1993). "Materials arqueològics de la basílica de Santa Cristina d'Aro", *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guixols, p. 73-75.
- AICART, Francesc i NOLLA, Josep Maria (1995). "El jaciment tardoromà del carrer del Prior (Sant Feliu de Guixols)", *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guixols, p. 99-107.
- ALMAGRO, Martín (2006). "Eduardo Ripoll Perelló (1923-2006)", *Complutum*, 17, Madrid, p. 257-268.
- BARBERÀ, Josep (2003). "La lluita per la successió en el projecte d'investigació de Bosch Gimpera. L'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) i l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat (IAP), dins *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, p. 103-113.
- COLOMER-RIBOT, Xavier (1995). "L'última entrevista amb Lluís Esteve i Cruaños", *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guixols, p. 37-41.
- ESTEVA, Elena (1995). "Lluís Esteve i Cruaños (Dades per a una biografia)", *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guixols, p. 7-18.
- ESTEVA, Lluís (1956-1957). "Prehistoria de la comarca guixolense (contribució a su estudio), I", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XI, Girona, p. 163-263.
- ESTEVA, Lluís (1957). "Restauración y estudio de los monumentos megalíticos de la comarca de Sant Feliu de Guixols", *Los Sitios*, Girona, 22-10-1957, p. 6.
- ESTEVA, Lluís (1962a). "La "Porta Ferrada" de San Feliu de Guixols", *Revista de Gerona*, 20, Girona, p. 91-95.
- ESTEVA, Lluís (1962b). "Cerámica romana de época tardía hallada en Sant Feliu de Guixols", *Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, Valladolid, p. 49-68.
- ESTEVA, Lluís (1962c). "El X Congreso Internacional de Arte de la Alta Edad Media en nuestra ciudad", *Àncora*, Sant Feliu de Guixols, 20-IX-1962.
- ESTEVA, Lluís (1964). *Sepulcros megalíticos de las Gabarras (Gerona) I*, Corpus de Sepulcros Megalíticos. España Fasc. 3, C.S.I.C-Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Gerona, Girona.
- ESTEVA, Lluís (1965). *Sepulcros megalíticos de las Gabarras (Gerona) II*, Corpus de Sepulcros Megalíticos. España, Fasc 4, C.S.I.C-Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Gerona, Girona.
- ESTEVA, Lluís (1970). *Sepulcros megalíticos de las Gabarras (Gerona) III*, Corpus de Sepulcros Megalíticos. España, Fasc 5, C.S.I.C-Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Gerona, Girona.
- ESTEVA, Lluís (1978a). "In memoriam. Lluís Pericot i García (1899-1978)", *Àncora*, Sant Feliu de Guixols, 1578, 26-10-1978.
- ESTEVA, Lluís (1978b). "Sepulcros megalíticos de las Gabarras (noticias complementarias)", *Cypsela*, II, Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación Provin-

- cial de Girona, Girona, p. 55-89.
- ESTEVA, Lluís (1978c). "Excavació de la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guixols (agost de 1963)", *Revista de Girona*, 82, Girona, p. 29-40.
- ESTEVA, Lluís (1979). *Sepulcros megalíticos del Alto Ampurdán*, Corpus de Sepulcros Megalíticos. España, Fasc 9, C.S.I.C-Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Girona, Girona.
- ESTEVA, Lluís (1982). *L'escut d'armes de Sant Feliu de Guixols*, Publicacions del Museu Municipal, 3, Sant Feliu de Guixols.
- ESTEVA, Lluís (1983a). "Tècnica constructiva en els sepulcres megalitics de l'Empordà", *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 2, Sant Feliu de Guixols, p. 13-27.
- ESTEVA, Lluís (1983b). "Ceràmica hispano-romana recollida en el subsòl del monestir de Sant Feliu de Guixols", *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 2, Sant Feliu de Guixols, p. 41-60.
- ESTEVA, Lluís (1990). "Bell-lloc d'Aro. Restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)", *Estudis del Baix Empordà*, 9, Sant Feliu de Guixols, p. 63-114.
- ESTEVA, Lluís (1993). "Excavacions a la basilica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà) (1962-1966)", *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guixols, p. 57-72.
- ESTEVA, Lluís i PASCUAL, Ricard (1961-1962). "Materiales de procedencia submarina depositados en el Museo Municipal de Sant Feliu de Guixols", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, Girona, p. 281-292.
- FULLOLA, Josep M (2002). "Lluís Pericot: records d'un quart de segle de convivència", dins Gracia, F., Fullola, Josep M. i Vilanova, F., *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*, Barcelona, p. 45-60.
- GÓMEZ-BARRERA, Juan A. (2006). "Dr. D. Eduardo Ripoll Perelló (1923-2006)", *Cuadernos de Arte Rupestre*, 3, Madrid, p. 215-222.
- GURT, Josep M. i RIPOLL, Gisela (2006). "Pere de Palol", *Archivo Español de Arqueología*, 79, Madrid, p. 7-8.
- GURT, Josep M., GUARDIA, Milagros i RIPOLL, Gisela (2005). "Pere de Palol i Salellas, in memoriam", *Pyrenae*, 36-2, Barcelona, p. 5-7.
- NOLLA, Josep M. (2003). "La historiografia arqueològica a Girona entre la proclamació de la Segona República i la fi del franquisme" dins *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, p. 141-154.
- NOLLA, Josep M. i GRAU, Quim (2006). "El monument funerari sota la Torre del Fum (Sant Feliu de Guixols). Estat de la qüestió", *Miscel·lània Lluís Esteva*, Sant Feliu de Guixols, p. 15-30.
- NOLLA, Josep M. i PUERTAS, Concepció (1988). "Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)", *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 7, Sant Feliu de Guixols, p. 29-77.
- NOLLA, Josep M., ESTEVA, Lluís i AICART, Francesc (1989). "El poblat ibèric dels Guixols (segles IV a.C.-I d.C.)", *Estudis del Baix Empordà*, 8, Sant Feliu de Guixols, p. 45-116.
- NUIX, Josep M. (1967). "Grupo de colaboradores del Instituto de Prehistoria y Arqueología", *Ampurias*, XXXIX, Barcelona, p. 304-305.
- PALAHÍ, Lluís (2008). "L'excavació de l'any 2007" dins AICART, Francesc, NOLLA Josep M. i PALAHÍ, Lluís, *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Santa Cristina d'Aro, p. 63-90.
- PALLÍ, Lluís i ESTEVA, Elena (1995). "Bibliografia cronològica de Lluís Esteva i Cruañas", *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guixols, p. 19-35.
- PALOL, Pere de (1962). "Gerona y el X Congreso Internacional de Arte de la Alta Edad

- Media", *Revista de Gerona*, 20, Girona, p. 11-12.
- PALOL, Pere de (1977). "El Baix Imperi a Sant Feliu de Guíxols. Introducció al món medieval", *XX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Sant Feliu de Guíxols, p. 37-42.
- PALOL Pere de (1999). "Basilica de Bell-lloc d'Aro", dins *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i IX*, Barcelona, p. 194-195.
- PERICOT, Lluís (1950). *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*, 2ª edició, Barcelona.
- PERICOT, Lluís (1964). "Pròleg" dins Esteva, Lluís, *Sepulcros megalíticos de las Gabarras (Gerona)*, I, Corpus de Sepulcros Megalíticos. España Fasc. 3, C.S.I.C-Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Gerona, Girona, p. 3-4.
- RIPOLL, Eduard (1996). "Pere de Palol i Salellas: l'home i la seva obra", *SPANIA. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 7-11.
- RIPOLL, Gisela (1983), "Profesor Dr. Pedro de Palol", *Revista de Arqueología*, 31, Madrid, p. 43-47.
- RIPOLL, Sergio (2006). "Una conversación imaginaria con mi padre, Eduardo Ripoll", *Trabajos de Prehistoria*, 63-2, Madrid, juliol-desembre, p. 7-11.
- SOLER, Narcís (2006). "Dr. Pere de Palol i Salellas. *In memoriam*", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVII, Girona, p. 9-14.